

τῆς ἀξιοσύνης του. Ὅσο εἶναι τὸ τμήμα τῆς φύσης ποὺ ἀγνοεῖ, τόσο εἶναι τὸ τμήμα τοῦ μυαλοῦ του ποὺ δὲν κατάκτησε ἀκόμα. Καὶ τότε τὸ ἀρχαῖο ρητὸ Γνώθι σαυτόν, καὶ τὸ σύγχρονο Γνώρισε τὴ φύση, ταυτίζονται σ' ἓνα καὶ μοναδικὸ ἀξίωμα.

Β' — Ἡ ἐπόμενη μεγάλη ἐπίδραση ποὺ δέχεται ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος εἶναι τὸ δίδαγμα ἀπὸ τὸ Παρελθόν — μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο ἐκφράζεται αὐτὸ τὸ δίδαγμα, μὲ τὸ λογοτέχνημα, τὸ ἔργο τέχνης ἢ μὲ τὴ μελέτη τῶν θεσμῶν. Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ συντελεῖται μ' ἓνα πολὺ πρόσφορο μέσο: τὰ βιβλία, καὶ ἴσως γιὰ νὰ μετρήσουμε τὴν πραγματικὴ τους σημασία — καὶ γὰ ἐξακριβώσουμε πόση ἐπίδραση ἐξασκοῦν — θὰ πρέπει γὰ ἐξετάσουμε τὴ φύση τους ἀπὸ κάποια γενικώτερη σκοπιὰ.

Γιὰ τὰ βιβλία ἔχει διατυπωθεῖ μιὰ ἀπ' τὶς εὐγενικώτερες θεωρίες: Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος τῶν περασμένων ἐποχῶν δέχτηκε μέσα του τὴν ἀντανάκλαση τοῦ γύρω του κόσμου· δούλεψε αὐτὸ τὸ δράμα· τὸ ξανάπλασε σύμφωνα μὲ τὸ αἶτημα τοῦ δικοῦ του πνεύματος καὶ τοῦ ἔδωσε τὴν ἔκφραση τοῦ γραπτοῦ λόγου. Μέσα του μπῆκε ζωὴ, κι ἐκπορεύτηκε ἀλήθεια. Οἱ στιγμιαῖες ἐντυπώσεις ἔγιναν τώρα ἀθάνατες σκέψεις. Ἡ καθημερινότητα ντύθηκε μὲ ποίηση. Τὸ γεγονὸς ποὺ ἦταν νεκρὸ, ἀκίνητο, μετάλλαξε τώρα κι ἔγινε εὐκίνητος στοχασμὸς: Μπορεῖ ν' ἀναχαιτίζεται καὶ ν' ἀπλώνεται, σύμφωνα μὲ τὴ θέλησή του. Μπορεῖ ν' αὐτοδεσμεύεται κι ὕστερα γὰ πετιέται καὶ γὰ μεθάει ἀπ' τὰ ὕψη. Χωρὶς ἄλλο, ὅσο πιὸ βαθὺ εἶναι τὸ πνεῦμα ἀπ' ὅπου ξεπηδᾷ τόσο πιὸ ψηλὸ εἶναι καὶ τὸ πέταγμά του, τόσο πιὸ μεγαλόπνοο τὸ τραγούδι του.

Ἡ, πιὸ σωστά, θὰ ἔλεγα πὼς τὸ πρᾶγμα ἐξαρτᾶται ἀπ' τὸ πόσο προχώρησε ἡ ἱκανότητα τοῦ συγγραφέα νὰ μετουσιῶνει τὴ ζωὴ σὲ ἀλήθεια. Γιατὶ, ὅσο πιὸ δλοκληρωμένη εἶναι ἡ κρυστάλλωση, ἄλλη τόση θὰ εἶναι ἡ καθαρότητα τοῦ ἔργου κι ἡ ἀντοχὴ του στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου. Ὅσῳ τίποτα δὲν εἶναι πέρα ὡς πέρα τέλειο. Ὅπως δὲ μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει κανεὶς, μὲ τὴ χρησιμοποίηση ὁποιασδήποτε ἀεραντλίας τὸ ἀπόλυτο κενό, ἔτσι κι ὁ συγγραφέας δὲ μπορεῖ ν' ἀποκλείσει ἀπ' τὸ βιβλίο του τὸ συμβατικὸ, τὸ τοπικὸ καὶ τὸ ἐποχιακὸ στοιχεῖο, οὔτε μπορεῖ νὰ γράψει κείμενα καθαροῦ στοχασμοῦ, ποὺ γὰ εἶναι ἀποτελεσματικά, ἀπ' ὅλες τὶς ἀπόψεις, σὲ μεταγενέστερους καιροὺς ὅσο ἦταν ἀποτελεσματικὰ στοὺς συγχρόνους του ἢ, τὸ πολὺ, στὴν ἐπόμενη ἀπ' αὐτὸν γενιά. Κάθε ἐποχὴ, ἀναμφισβήτητα, πρέπει νὰ γράφει τὰ βιβλία τῆς ἡ, τὸ πολὺ, κάθε γενιά γιὰ ἐκείνην ποὺ ἐτοιμάζεται νὰ τὴ διαδεχτεῖ. Τὰ βιβλία παλαιότερων ἐποχῶν δὲν ἀνταπακρίνονται στὰ αἰτήματα τοῦ σήμερα.

Ἄκόμα κι ἓνα ἄλλο κακὸ πηγάζει ἀπ' τὴν προσήλωση στὰ παλιὰ κείμενα. Ἡ ἱερότητα μὲ τὴν ὁποία περιβάλλεται ἡ δημιουργικὴ πράξη, ἡ δημιουργικὴ σκέψη, μεταφέρεται καὶ στὸ δημιούργημα. Θεωρήθηκε πὼς ὁ ραψωδὸς ἦταν πρόσωπο μὲ τὴ θεϊκὴ μέσα του φλόγα; ἄρα καὶ τὸ ποίημα εἶναι κάτι τὸ θεϊκό. Θεωρήθηκε πὼς ὁ συγγραφέας ἦταν διάνοια φωτεινὴ καὶ δίκαιη; ἄρα καὶ τὸ βιβλίο του εἶναι κάτι τὸ τέλει. Ἀπαράλλακτα ὅπως ἡ ἀγάπη γιὰ τὸν ἥρωα καταγτάει λατρεία πρὸς τὸ ἄγαλμά του. Τὸ γωθρὸ καὶ στρεβλωμένο μυαλὸ τοῦ πλήθους, ἀργοκίνητο ὅταν εἶναι γ' ἀνοίξει τὴν πύλη στὴν ἔλευση τῆς Ἰδέας, ἔγινε μιὰ φορά κι ἀνοίξε, ἔγινε καὶ παραδέχτηκε μιὰ φορά ἓνα βιβλίο, τὸ ἀγκαλιάζει μὲ φανατισμένο ζῆλο, καὶ ξεσπάει σὲ ἀρῆς ἐνάντια σ' ἐκεῖνον ποὺ θὰ τολμοῦσε νὰ τὸ κρίνει. Θεμελιώνει σχολειὰ ἐπάνω στὰ διδάγματά του. Πολλὰ ἄλλα βιβλία γράφονται γι' αὐτὸ ἀπὸ λόγιους — ὄχι ἀπὸ Στοχαστὲς — δηλαδὴ ἀπὸ ἄτομα προικισμένα μὰ ποὺ ξεκινοῦνε στραβά, ποὺ ξεκινοῦνε ἀπὸ τὰ καθιερωμένα δόγματα κι ὄχι ἀπὸ ἀρχές ποὺ μόνοι τους ἐδραίωσαν. Μελετηροὶ νέοι περνοῦν τὰ χρόνια τους στὶς βιβλιοθήκες, πιστεύοντας πὼς εἶναι καθήκον τους νὰ παραδεχτοῦν ποιά γνώμη ἔδωσε ὁ Κικέρων, ποιά ὁ Λόκ, ποιά ὁ Βάκων στὸ ἓνα ἢ στὸ ἄλλο ζήτημα· λησμονοῦνε ὅμως πὼς ὁ Κικέρων, ὁ Λόκ κι ὁ Βάκων εἶχαν τὰ ἴδια χρόνια μ' αὐτοὺς ὅταν κάθονταν κι ἔγραφαν τὶς γνώμες τους.

Ἔτσι, τὴ θέση τοῦ Στοχαστῆ τὴν παίρνει ὁ σχολαστικὸς. Ἐχει δημιουργηθεῖ μιὰ τάξη βιβλιολατρῶν ποὺ ἐκτιμᾷ τὸ βιβλίο, ἐπειδὴ εἶναι βιβλίο· ὄχι ἐπειδὴ ἀναφέρεται στὴ φύση καὶ τὴν ἀνθρώπινη ὑπόσταση, μὰ σὰ ν' ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος Τρίτου Βασιλείου ἀνάμεσα στὴν ψυχὴ καὶ τὸν κόσμο. Ἡ τάξη αὕτη δίνει τοὺς σχολιαστὲς, τοὺς διορθωτὲς τῶν κειμένων καὶ τοὺς βιβλιομαγεῖς ἔλων τῶν ἀποχρώσεων.

Τὰ βιβλία, ὅταν χρησιμοποιοῦνται καλὰ, εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα ἀποκτήματα τοῦ ἀνθρώπου· ὅταν γίνεται κακὴ χρῆση τους εἶναι ἀπὸ τὰ χειρότερα. Ποιά ὅμως εἶναι ἡ σωστὴ τους χρῆση; Σὲ ποῖον τελικὸ σκοπὸ πρέπει νὰ ἀποβλέπει ἡ μελέτη τους; Λοιπὸν, τὰ βιβλία πρέπει νὰ ὑπάρχουν μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἐμπνέουν. Ἄν εἶναι ἓνα βιβλίο νὰ ἐξασκήσει ἐπάνω μου τέτοια ἐλξη, ὥστε νὰ ξεφύγω ἀπ' τὴν τροχιά μου κι ἀπὸ ἡλιακὸ σύστημα νὰ γίνω δορυφόρος, καλύτερα ἔχω νὰ μὴν τὸ γνωρίσω. Τὸ μοναδικὸ πρᾶγμα ποὺ ἔχει ἀξία στὸν κόσμο, εἶναι ἡ αὐτοδύναμη ψυχὴ. Σ' αὐτὴν ἔχει δικαίωμα ὁ καθεὶς· ὑπάρχει σὲ καθενὸς ἀνθρώπου τὰ κατάβραθα, ἂν καὶ σ' ὅλους ἔχει μέσα τους στραγαλιστεῖ πρὶν προφτάσει νὰ δεῖ τὸ φῶς τῆς μέρας. Ἡ αὐτοδύναμη ψυχὴ βλέπει τὴν ἀπόλυτη ἀλήθεια, προσφέρει τὴν ἀλήθεια, ἢ δημιουργεῖ. Μέσα ἀπὸ τὴν ἐνέργειά της ἀποκαλύπτεται ἡ ἴδιο-

φυία· πού δὲν εἶναι τὸ ἐξαιρετικὸ προνόμιο τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου, μὰ κατασκηνώνει μέσα σὲ κάθε ἄνθρωπο. Ἡ ἰδιοφυία στήν οὐσία τῆς εἶναι ἐξελικτική. Τὸ βιβλίο, τὸ κολλέγιο, ἡ σχολή τῶν καλῶν τεχνῶν, τὸ κάθε λογῆς ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα σταματοῦν σὲ κάποιο παλιὸ ἐπίτευγμα τῆς ἰδιοφυίας. «Εἶναι καλὸ, λέγε, ἄς σταθοῦμε σ' αὐτό». Μιὰ τέτοια ἀντίληψη μὲ ἀπογοητεύει θανάσιμα. Γιατὶ ἐπιμένει νὰ βλέπει πίσω κι ὄχι μπροστά. Ἡ ἰδιοφυία ὅμως βλέπει πάντα μπροστά: τὰ μάτια τοῦ ἀνθρώπου βρίσκονται στὸ μέτωπό του, δὲ βρίσκονται στὸ σῆρο του: ὁ ἄνθρωπος ἐλπίζει: τὸ πνεῦμα δημιουργεῖ. Ὅσο ταλέντο κι ἂν κατέχει ὁ ἄνθρωπος, ἂν δὲ δημιουργεῖ, δὲν τοῦ ἀνήκει ἡ γνήσια ἐκπόρευση τοῦ Θεοῦ· μπορεῖ νὰ ὑπάρξουν τέφρα καὶ καπνός, μὰ φλόγα δὲν πρόκειται νὰ φανεῖ. Καὶ γιὰ τὶς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχουν δημιουργικὲς δραστηριότητες, ὑπάρχουν δημιουργικὲς πράξεις, ὑπάρχουν δημιουργικοὶ λόγοι· δραστηριότητες, πράξεις, λόγοι ὅμως πού δὲν ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴ συνήθεια ἢ τὴν καθοδηγητικὴ αὐθεντία, μὰ πού πηγάζουν αὐθόρμητα ἀπὸ τὴν ἴδια τοῦ πνεύματος συναίσθηση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ὠραίου.

Ἄν, ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος, τὸ πνεῦμα ἀγτὶ νὰ περάσει περιόδους μοναξιάς, ἀμφιβολιῶν κι ἀγτὶ νὰ τὰ βγάλει μόνο του πέρα ἀπὸ κρίσεις καὶ δοκιμασίες, προτιμήσει νὰ δεχτεῖ ἔτοιμη τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἐμπειρία ἑνὸς ἄλλου πνεύματος, ἄς εἶναι ὅσο θέλει φωτεινὸ αὐτὸ τὸ ἄλλο πνεῦμα, τότε καὶ πάλι ἡ μοιραία καταστροφή ἔγινε. Ἡ ἐπίδραση πού δὲ μετουσιώθηκε, ὑπήρξε πάντα ἡ χαριστικὴ βολή στήν ἰδιοφυία. Τὰ παραδείγματα εἶναι πλῆθος σ' ὅλες τὶς λογοτεχνίες. Οἱ ἄγγλοι δραματικοὶ ποιητὲς ἄλλο δὲν κάνουν, ἔδω καὶ διακόσια χρόνια, ἀπ' τὸ νὰ ἐπαναλαμβάνουν τὸν Σαίξπηρ.

Ὡστόσο εἶναι ἀναμφισβήτητο πῶς τὰ βιβλία μποροῦν πολλὰ νὰ μᾶς δώσουν, ἂν πάρουμε σοβαρὰ ὑπ' ὄψη μας τὶς παραπάνω προϋποθέσεις. Γιατὶ ἄς θυμᾶται ὁ Στοχαστὴς πῶς δὲν πρέπει νὰ ὑποτάξει ποτὲ τὴν προσωπικότητά του στὸ ἐργαλεῖο του. Τὰ βιβλία εἶναι γιὰ τὶς ἄδειες ὥρες τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου. Ὅταν μπορεῖ ν' ἀνακαλύπτει ἄμεσα τὸ Θεό, εἶναι πολὺ πολύτιμος ὁ καιρὸς του γιὰ νὰ τὸν ξοδεύει διαβάζοντας πῶς τὸν ἀνακάλυψαν οἱ ἄλλοι. Μὰ τὰ βιβλία εἶναι ἀπαραίτητα κάποτε: ὅταν ἔρθουν τὰ διαλείμματα τῆς ἀνοίας — πού εἶναι ἀναπόφευκτα — ὅταν ὁ ἥλιος κρυφτεῖ καὶ τ' ἀστέρια πάψουν νὰ λάμπουν — θὰ προσφύγουμε τότε στὰ λυχνάρια πού ἄλλοι ἔχουν ἀνάψει ἀπ' τὶς ἀχτίδες τους, γιὰ νὰ οδηγηθοῦμε καὶ πάλι στὸ δρόμο τῆς Ἀνατολῆς, ὅπου θὰ ξαναδοῦμε τὸ φῶς τῆς μέρας. Ἀκοῦμε τότε τὶς ἄλλες φωνές, γιὰ νὰ ξαναδῶμε τὴ λαλιά μας. «Ἡ συκιά, βλέποντας μιὰν ἄλλη συκιά, καρπίζει», λέει μιὰ ἀραβικὴ παροιμία.

Είναι αξιοσημείωτο τὸ πόσο ἰδιότυπη εἶναι ἡ χαρὰ ποὺ ἀποκομίζουμε ἀπ' τ' ἀριστουργηματικὰ λογοτεχνήματα. Μᾶς δίνουσαν τὴν ἐντύπωση πὼς διαβάζουμε πράγματα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τὰ εἶχαμε γράψει κι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι. Στους στίχους κάποιου ἀπ' τοὺς μεγάλους ἄγγλους ποιητές, τοῦ Τσῶσερ, τοῦ Μάρβελ ἢ τοῦ Ντράυντεν, νιώθουμε μιᾶν ἐντονη χαρὰ, σὰ νὰ διαβάζουμε ἕνα σύγχρονο ποίημα — καὶ τοῦτο ὀφείλεται, σὲ μεγάλο μέρος, γιὰτὶ ἀπ' τοὺς στίχους αὐτοὺς τὸ καιρικὸ στοιχεῖο λείπει δλότελα. Καὶ ὑπάρχει στὸ χαρούμενο ξάφνιασμά μας ἀνακατωμένη καὶ κάποια φρίκη, ὅταν ὁ ποιητὴς αὐτὸς ποὺ ἔζησε διακόσια καὶ τρακόσια χρόνια πρωτότερα, σ' ἕναν κόσμον ποὺ βούλιαξε στὸ παρελθόν, μιλάει τόσο κοντὰ στὴν ψυχὴ μας, μὲ τὰ ἴδια σχεδὸν λόγια ποὺ κι ἐμεῖς θὰ τὰ σκεφτόμασταν καὶ θὰ τὰ ψιθυρίζαμε. Ἀλλὰ γιὰ τὴν πλήρη ἀπόδειξη τῆς φιλοσοφικῆς ὁξασίας πὼς ὑπάρχει ἕνα διαχρονικὸ πνεῦμα, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς ὑπάρχει καὶ κάποια προϋφισταμένη ἁρμονία, κάποια πρόνοια γιὰ τὶς ἐπερχόμενες ψυχές, καὶ κάποια προετοιμασία ἀπὸ προμήθειες γιὰ τὶς μελλοντικὲς τους ἀνάγκες, ἀκριβῶς ὅπως γίνεται καὶ στὰ ἔντομα ποὺ πρὶν πεθάνουν φροντίζουν ν' ἀφήσουν τροφὴ κοντὰ στ' αὐγά τους γιὰ τὶς μικρὲς κάμπιες τὶς ὁποῖες ποτὲ δὲν πρόκειται νὰ δοῦν.

Δὲ θὰ βιασθῶ, κάτω ἀπ' τὴν ἐπήρεια τῶν προτιμήσεων ἢ ἀπὸ κάποια ἀγάπη πρὸς τὴ συστηματικὴ κατὰταξη, νὰ ὑποτιμήσω τὸ Βιβλίο. Ὅλοι ξέρουμε ὅτι, ὅπως τὸ ἀνθρώπινο σῶμα μπορεῖ νὰ τραφεῖ μὲ ὁποιαδήποτε τροφή, ὡς εἶναι καὶ βρασμένο χορτάρι ἢ ζωμὸς ἀπὸ παπούτσι, ἔτσι καὶ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα μπορεῖ νὰ χορτάσει μὲ ὁποιαδήποτε γνώση. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ἀκόμα πὼς μεγάλοι καὶ γενναῖοι ἄντρες ἔζησαν χωρὶς σχεδὸν νὰ ἔχουν ἄλλη πληροφορία ἀπ' τὸ ὅτι ὑπάρχουν τυπωμένες σελίδες. Ἐκεῖνο ποὺ θέλω νὰ τονίσω εἶναι πὼς ὁποῖος θέλει νὰ ἐφαρμόσει τὴ δίαίτια τῆς μελέτης πρέπει νὰ ἔχει θέληση καὶ ἀντοχή. Γιὰ νὰ γίνει κανεὶς καλὸς ἀναγνώστης, πρέπει νὰ κατέχει νοῦ ἐφευρετικὸ. Ὅπως λέει καὶ τὸ ρητό: «Ὅποιος θέλει νὰ φέρει στὴν πατρίδα του τὸ πλοῦτος τῶν Ἰνδῶν πρέπει καὶ νὰ μπορεῖ νὰ τὸ σηκώσει». Ὡστε ὑπάρχει δημιουργικὸ διάβασμα ὅπως ὑπάρχει καὶ δημιουργικὸ γράψιμο. Ὅταν τὸ πνεῦμα δυναμώνει ἀπ' τὴν ἀσκησὴ καὶ τὴν ἔρευνα, ἡ σελίδα ὁποῖου κι ἂν διαβάσουμε βιβλίου φωτίζεται ἀπὸ πλῆθος ἐγνοιῶν. Ἡ κάθε φράση παίρνει καὶ μιᾶν ἄλλη σημασία καὶ τὸ δράμα τοῦ συγγραφέα μας ἀπλώνεται νὰ καλύψει τὸν κόσμον. Ἀλλὰ τότε διαπιστώνουμε κάτι ποὺ εἶναι πάντα ἀληθινὸ: ὅπως οἱ στιγμὲς ποὺ δραματίζεται τὸ ἐκστατικὸ πνεῦμα εἶναι σύντομες καὶ σπάνιες ἀνάμεσα σὲ ἄγονες μέρες καὶ μῆνες, ἔτσι καὶ τὸ δράμα κατέχει στὸ βιβλίο τὸν πιὸ

ελάχιστο χώρο. Ὁ διορατικὸς ἀναγνώστης θὰ κρατήσῃ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Σαίξπηρ του, μονάχα τὸ ελάχιστο αὐτὸ τμήμα — τὸ ἀσθεντικὸ ρῆμα τοῦ χρησιμοῦ· ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο θὰ τὸ παραμερίσει, ὡσὰν νὰ μὴν ἀνήκε στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Σαίξπηρ.

Φυσικά, ἓνας καλλιεργημένος ἄνθρωπος εἶναι ἀπαραίτητο γὰ πληροφορηθεῖ ἀρκετὰ πράγματα. Ἡ ἱστορία καὶ οἱ θετικὲς ἐπιστῆμες δὲ θὰ γίνουν κτῆμα του παρὰ μὲ κοπιαστικὴ μελέτη. Τὰ κολλέγια ἔχουν, παράλληλα, τὴν ἐντεταλμένη τους ἀποστολή — νὰ διδάξουν τὰ στοιχεῖα ὅλων τῶν ἐπιστημῶν. Ὅμως τότε θὰ ἐπιτελέσουν τὸν ὑψηλὸ τους προορισμό, ὅταν δὲ θὰ περιοριστοῦν μονάχα στὸ νὰ γυμνάζουν τὸ νεανικὸ μυαλό, μὰ ὅταν θὰ τὸ κάνουν καὶ δημιουργικὸ. Πρέπει γὰ ἔχουν πρωταρχικὸ μέλημά τους τὸ νὰ μαζέψουν κάτω ἀπ' τὴν φιλόξενες στέγες τους τὰ ἀχτιδοδόλα μηνύματα ποὺ στέλνουν ἀπὸ κάθε ἐποχὴ τὰ μεγαλοφυῆ πνεύματα, καὶ μὲ συγκεντρωμένα πυρὰ ν' ἀνάψουν μέσ' στὴς καρδιὰς τῶν νιάτων τὴ ζωοδότρα φλόγα. Ὁ στοχασμὸς καὶ ἡ γνώση δὲ χρειάζονται οὔτε συσκευές, οὔτε ἔπαρση. Οἱ τήβεννοι καὶ τὰ μεγαλοπρεπῆ κτίσματα, μολονότι φανερώνουν τὸ πόσο πλούσια εἶναι ἡ πολιτεία, δὲν ἀξίζουν οὔτε ὅσο μιὰ σοφὴ φράση ἢ ἓνας σοφὸς λόγος. Ἄν παραγνωρίσουμε αὐτὴν τὴν ἀλήθεια, τὰ κολλέγια μας καὶ τ' ἄλλα ἀνώτατα ἐκπαιδευτικὰ μας ἰδρύματα, θὰ ξεπέσουν ἀπ' τὴν κοινωνικὴ τους ἀποστολή, καὶ ὡς γίνονται κάθε χρόνο μὲ κληροδοτήματα καὶ δωρεὰς ὀλοένα καὶ πλουσιώτερα.

Γ' — Ὑπάρχει ἡ ἀντίληψη στὸν πολὺ κόσμον πὼς ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος εἶναι ἓνας ἀναχωρητῆς, ἓνα ἀσθενικὸ ἀνθρωπάκι — τόσο ἀκατάλληλο γιὰ ἐργασία καὶ δημόσια δράση, ὅσο εἶναι ἀκατάλληλη ἡ πένα νὰ κάνει τὴ δουλειὰ τῆς ἀξίνας. Οἱ αὐτοκαλούμενοι «πρακτικοὶ ἄνθρωποι» χλευάζουν τὸν ἄνθρωπο τοῦ στοχασμοῦ, σὰ νὰ μὴ μπορεῖ, ἐπειδὴ στοχάζεται καὶ βλέπει, νὰ κάνει καὶ τίποτα ἄλλο. Ἄκουσα νὰ λέγε πὼς οἱ πάστορες μας — ποὺ εἶναι στὸ θρησκευτικὸ δόγμα μας ἡ πιδὸ πνευματικὴ τάξις ἀπ' ὅλες τὴς ἄλλες, γιατί εἶναι ἀληθινοὶ ποιμένες τῆς παροικίας καὶ περνοῦν τὴς μέρες τους μὲ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἀσκήσιν τῆς ψυχῆς τους, — ἄκουσα νὰ λέγε γι' αὐτοὺς πὼς μοιάζουν μὲ γυναῖκες. Καὶ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ τὴν ἐπαναλαμβάνουν καὶ γιὰ τοὺς ἐκπρόσωπους τῶν ἄλλων πνευματικῶν τάξεων. Ἄν αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια, τότε τὸ χωρὶς ἄλλο γίνεται ἀπὸ ἀδίκη καὶ κακόπιστη πρόθεση. Ἡ δράσις στὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο ἴσως νὰ ἔρχεται σὲ δευτερώτερη μοῖρα, μὰ εἶναι οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τοῦ χαρακτήρα του. Χωρὶς τὴ δράσις παύει νὰ εἶναι ἄντρας. Χωρὶς αὐτὴν, ἡ σκέψις δὲ μπορεῖ ν' ἀντικρύσει τὴν ἀλήθεια. Ὁ ἄτολμος κλείνει τὸν κόσμον μέσα σ' ἓνα ὁμορφὸ σύγνεφο καὶ ἔτσι δὲ μπορεῖ νὰ τὸν γνω-

ρίσει. Ἡ ἀδράγεια εἶναι δειλία, μὰ δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει δειλὸς πνευματικὸς ἄνθρωπος, γιὰτὶ ὁ ἥρωισμὸς εἶναι μέσα στὴ φύση του. Τὸ προοίμιό τοῦ στοχασμοῦ, τὸ μέσο ποὺ κάνει τὸ ὑποσυνείδητο νὰ γίνεται συνειδητό, εἶναι ἡ δράση. Ὅσο ἔχω ζήσει, τόση εἶναι κι ἡ μάθησή μου. Στὴ στιγμή νιώθουμε ποιονοῦ τὰ λόγια κλείγουν πείρα ζωῆς, καὶ πιανοῦ ὄχι.

Ὁ κόσμος — αὐτὸ τὸ ἀντικαθρέφτισμα τῆς ψυχῆς, ἢ τὸ ἄλλο ἐγὼ — ἀπλώνεται δλόγυρά μου. Τὰ φαινόμενά του εἶναι τὰ κλειδιά ποὺ ἀνοίγουν τίς σκέψεις μου καὶ με κάνουν νὰ γνωρίσω τὸν ἑαυτό μου. Ρίχνομαι γεμάτος ὄρμη μέσα σ' αὐτὴ τὴ βουερὴ ἀνθρωποθάλασσα. Ἀδράχνω τὰ χέρια τῶν διπλανῶν μου, μπαίνω κι ἐγὼ σὲ τοῦτο τὸ χορὸ τῆς ὀδύνης καὶ τοῦ μόχθου, σπρωχμένος ἀπὸ μιὰ μυστικὴ φωνὴ ποὺ λέει μέσα μου πὼς ἔτσι μονάχα ἡ βουβὴ ἀβυσσὸς τῆς ψυχῆς μου θὰ γίνει λόγος. Ζῶ, καὶ ζώντας ξεκοκκίζω τὸ μυστικὸ τῆς ζωῆς· σκορπίζω τὸ φόβο τῆς κατακτῶ ἀπ' τὴν ἔκτασή της ὅση πλημμυρίζει ἡ δράση μου. Τὸ κοιμιάτι τῆς ζωῆς ποὺ ἔκανα δικό μου με ἀγώνα, εἶναι ἡ ἔρημιὰ ποὺ κυρίεψα κι ἔκανα περιβόλι, εἶναι τὸ ἀπλωμα τοῦ ἐγὼ μου, εἶναι ἡ ἐπικράτειά μου. Θεωρῶ ἀπλόχο τὸν ἀνθρωποπού, γιὰ τὸ χατίρι τῆς ἡσυχίας καὶ τοῦ χουζουριου του, ἀποφεύγει νὰ ριχτεῖ στὴ ὄραση. Οἱ δοκιμασίες εἶναι ἐκεῖνες ποὺ θὰ στολίσουν τὸν ψυχικὸ καὶ πνευματικὸ τοῦ κόσμο με πετράδια καὶ μαργαριτάρια. Ὁ κάματος, οἱ συμφορές, ἡ ὀργή, ἡ ἀνάγκη μαθαίνουν στὸ λόγο ποὺ θὰ προφέρουν τὰ χεῖλια μας πὼς νὰ εἶναι ἀπλὸς καὶ μεστὸς ἀπὸ σοφία. Ὁ ἀληθινὰ πνευματικὸς ἄνθρωπος πικραίνεται ἔταν μιὰ εὐκαιρία γιὰ ὄραση πάει χαμένη, γιὰτὶ νιώθει πὼς εἶναι ἀπίλεια δύναμης. Οἱ πράξεις μας ἀποτελοῦν τὸ μετάλλευμα ποὺ ἡ διάνοια λυώνει καὶ χύνει στὸ καλούπι γιὰ νὰ φτιάξει τὰ ὑπέροχα δημιουργήματά της. Παράξενη πραγματικὰ ἡ διεργασία αὐτὴ ποὺ μεταλλάζει τὴν πείρα σὲ σκέψη, μὰ φυσικὴ ὅσο κι ὁ μετασχηματισμὸς ἑνὸς φύλλου μουριάς ποὺ περνώντας μέσα ἀπ' τὸ σῶμα τοῦ μεταξοσκώληκα γίνεται μετάξι.

Οἱ πράξεις καὶ τὰ περιστατικὰ τῆς παιδικῆς μας ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος γίνονται τῶρα ἀντικείμενα μιᾶς πιδ νηφάλιας θεώρησης. Ἐδιπλώνονται στὸ χῶρο τῆς μνήμης μας σὰν ἀνάερες εἰκόνας. Δὲ γίνεται ὅμως καὶ τὸ ἴδιο με τίς πρόσφατες ἐνέργειές μας — με ὅσα δηλαδὴ ἐπιχειροῦμε αὐτὴν τὴ στιγμή. Αὐτὰ δὲ μποροῦμε νὰ τὰ στοχαστοῦμε. Τὰ συναισθήματά μας εἶναι ἀκόμα ἀξεκαθάριστα. Δὲν τὰ νιώθουμε, δὲν τὰ βλέπομε σὰν κάτι τὸ ξεχωριστό, ὅπως δὲ νιώθουμε σὰν ξεχωριστό ἀπ' τὸ σῶμα μας τὸ πόδι ἢ τὸ χέρι ἢ τὸ μυαλό μας. Ἡ πρόσφατη πράξη εἶναι ἀκόμα μόριο τῆς ζωῆς — μένει γι' ἄρκετὸ χρόνο βυθισμένη στὸ ὑποσυνείδητο κόσμο μας. Κάποτε, ὅστόσο, σὲ κάποια ὥρα ποὺ τὸ

πνεῦμα γίνεται θεωρός, ἡ πράξις αὐτὴ ἀποχωρίζεται σὰν ὄριμος καρπὸς ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς ἐπικαιρότητας καὶ γίνεται ἐμπειρία καὶ στοχασμὸς. Ξαφνικὰ τότε ἀνεβαίνει σὲ κάποιον ἰδεατὸ ὕψος καὶ μεταμορφώνεται· τὸ φθαρτὸ ντύνεται τὸν πέπλο τῆς ἀφθαρσίας. Ἐκτὸς δὲ καὶ πέρα εἶναι κάτι τὸ ἀπόλυτα ὠραῖο, ὡς εἶναι χαμηλὴ ἡ καταγωγὴ καὶ ὁ περίγυρός του. Παρατηρήστε ἀκόμα πόσο εἶναι ἀδύνατο νὰ τοποθετήσουμε τὸ στοχασμὸ πρὶν ἀπὸ τὴν πράξιν. Πρῶτα ἔχουμε τὰ ὁμορφα, τὰ χωρὶς προεκτάσεις γεγονότα — ἕνα σωρὸ ἀπὸ σκύβαλα. Κατόπι, χωρὶς προειδοποίησιν, ξαφνικὰ τὰ ἴδια αὐτὰ πράγματα ξεδιπλώνουν κάτι πανέμορφα φτερὰ καὶ γίνονται ἄγγελοι σοφίας. Ἔτσι δὲν ὑπάρχει πράξις, δὲν ὑπάρχει περιστατικὸ στήν προσωπικὴ μας ἱστορία, πού νὰ μὴν ἔχασε ἀργὰ ἢ γρήγορα τὴν ἀπλαστὴ καὶ ρευστὴ μορφὴν του καὶ νὰ μὴ μᾶς ξάφνιασε μὲ τὸ πέταγμα του ἀπὸ τὸ ὑλικὸ σῶμα μας στὰ οὐράνια ὕψη τῆς ἐμπειρίας. Οἱ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν κούνια καὶ τὴ νηπιακὴ μας ἡλικία, ἀπὸ τὸ σχολεῖο καὶ τὸ γήπεδο, ἀπὸ τοὺς παιδικούς μας φόβους, ἀπὸ τὰ σκυλιά, ἀπὸ τὸ παιχνίδι μας μὲ τὸ στεφάνι, ἀπὸ τὴν προτίμησίν μας στὰ κοριτσάκια καὶ τὰ βατόμουρα καὶ τόσα ἄλλα πού κάποτε γέμιζαν τὴν ὑπαρξὴν μας, φύγαγε ἀφοῦ ἔπλασαν μέσα μας ἕναν κόσμον· τῶρα ἡ ἐπαφὴ μας μὲ φίλους καὶ συγγενεῖς, ἡ μέθεξή μας σ' ἐπαγγέλματα καὶ πολιτικούς προσανατολισμούς, ἡ παρουσία μας στήν πόλιν καὶ τὴν πατρίδα, στὸ ἔθνος καὶ τὸν κόσμον, ἀναπλάθουν τὴν προσωπικὴν ἐμπειρίαν μας ὀλοένα καὶ σὲ πλατύτερα πλαίσια.

Φυσικά, ὅποιος ἔδωσε ὅλην τὴν δύναμιν σὲ ταιριαστὰς πράξεις, ἐκεῖνος τρυγᾷ καὶ τὴν πῖθον πλούσια συγκομιδῆς σοφίας. Ὡστόσο δὲν πρέπει νὰ περιορίσω τὸν ἑαυτὸ μου σ' ἕνα μονάχα εἶδος δραστηριότητος, γιατί θὰ εἶναι σὰ νὰ μεταφυτεύω μιὰ βαλανιδιὰ σὲ γλάστρα, ὅπου ἀναπόφευχτα θὰ μαραζιώσει καὶ θὰ ξεραθεῖ· οὔτε καὶ νὰ προσκολληθῶ σ' ὅ,τι παράγει μιὰ μονάχα μου ἱκανότητα καὶ νὰ ἐξαντλήσω τὴν πηγὴν τῆς, ὅπως ἐκεῖνοι οἱ κάτοικοι τῆς Σαβοΐας, πού μὲ τὸ νὰ φτιάχνουν καὶ νὰ προμηθεύουν ὅλην τὴν Εὐρώπην μὲ τὰ γνωστὰ ξυλόγλυπτά τους ἀγαλματάκια μὲ τοὺς βοσκούς καὶ τὶς βοσκοπούλες, ἀπόμειναν, στὸ τέλος, χωρὶς ὑλικὸν γιὰ τὴν τέχνην τους, γιατί εἶχαν ἐρημώσῃ ἕνα γύρον τὴν περιοχὴν καὶ ἀπὸ τὸ τελευταῖον ἐλάτι. Εἶναι πλῆθος οἱ συγγραφεῖς πού βρίσκονται ξαφνικὰ μὲ στερεομένην τὴν δημιουργικὴν τους φλέβαν καὶ πού, μὲ ἀξιοσύστατη φρονιμάδα, σαλπάρουν γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἢ τὴν Παλαιστίνην, ἀκολουθοῦν τὰ καραβάνια μέσα στὶς ἐρημιὰς ἢ πλανιοῦνται στοὺς τόπους τοῦ Ἀλγεριοῦ, γιὰ νὰ κἀνουν τὸν ἀνεφοδιασμὸν τους σὲ φιλολογικὴν πρᾶξιν.

Καὶ μονάχα γιὰ νὰ πλουτίσει ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος τὰ ἐκφραστικά του μέσα, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀπληστος γιὰ ἑρᾶσιν.

Ἡ ζωὴ εἶναι τὸ λεξιλόγιό μας. Ἐὰν χρόνια πού περνᾶει κανεὶς δουλεύοντας ἢ ἔξω στὰ χτήματα ἢ μέσα στὴν πόλη, μελετώντας τὰ ἐμπόρια καὶ τὶς βιοτεχνίες, σπουδάζοντας τὶς τέχνες καὶ τὶς ἐπιστῆμες, ἐπικοινωνώντας μὲ πολλοὺς, ἄντρες καὶ γυναῖκες, δὲν πηγαίνουν χαμένα, γιατί βοηθοῦνε νὰ κατακτήσουμε τὸν τελικὸ σκοπὸ, δηλαδὴ νὰ γίνουμε κύριοι, σ' ὅλη του τὴν πολυμέρεια, ἐνὸς γλωσσικοῦ ὄργανου, μὲ τὸ ὁποῖο θὰ περιγράψουμε καὶ θὰ ζωντανέψουμε τὰ διανοήματά μας. Ὅταν κουβεντιάζω μὲ κάποιον, καταλαβαίνω ἀμέσως τὸ πόσο ἔχει ζήσει, ἀπ' τὴ μιζέρια ἢ τὸν πλοῦτο τῆς γλώσσας του. Ἡ ζωὴ πού ζήσαμε εἶναι τὸ λατομεῖο ἀπ' ὅπου βγάζουμε τὴν πέτρα γιὰ τὸ χτίσιμο τοῦ σήμερα. Κι αὐτὸς εἶναι ὁ μοναδικὸς τρόπος γιὰ νὰ μάθουμε τὴ γραμματικὴ. Ἐὰν σχολεῖται καὶ τὰ βιβλία δὲν κάνουν παρὰ ν' ἀντιγράφουν τὴ γλώσσα πού πλάθεται ἔξω στοὺς ἀγροὺς καὶ πού μαστορεῦεται μέσα στὰ ἐργαστήρια.

Μὰ ἡ ὑπέρτατη ἀξία τῆς δράσης, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ τὰ βιβλία, εἶναι ὅτι ἀποτελεῖ καταφύγιο. Ὁ θεμελιακὸς αὐτὸς φυσικὸς νόμος τοῦ Παλινδρομισμού, πού φανερίζεται στὴν εἰσπνοὴ καὶ τὴν ἐκπνοή· στὴν ἐπιθυμίαν καὶ τὸν κορεσμό· στὴν ἄμπωτη καὶ τὴν πλήμμυρα· στὴ μέρα καὶ τὴ νύχτα· στὴ ζέστη καὶ τὸ κρύο — τὰ φαινόμενα αὐτὰ πού, ὅπως τὰ ἀποκάλεσε ὁ Νεύτων, εἶναι «συμπτώματα μιᾶς ἀέναης πρόσπτωσης καὶ ἀνάκλασης»· ἢ ἀκόμα ἔτσι ὅπως συντελεῖται μέσα σὲ κάθε ἄτομο βλῆς καὶ σὲ κάθε ρευστό, εἶναι γνωστὸς σ' ἐμᾶς μὲ τὸν ὄρο Πόλωση, εἶναι νόμος τῆς φύσης γιατί εἶναι καὶ νόμος τοῦ πνεύματος.

Ἐὸ πνεῦμα κάποτε στοχάζεται, κάποτε ἐνεργεῖ, καὶ ἡ καθεμιά ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐκδηλώσεις προετοιμάζει τὴν ἄλλη. Ὅταν ἡ φαντασία πάψει πιά νὰ ζωγραφίζει, ὅταν οἱ σκέψεις φτερουγίζουν ὅμοιες μ' ἀπιαστὰ πουλιά, καὶ τὰ βιβλία γίνηκαν βαρετοὶ συντρόφοι — τότε μπορεῖ ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος νὰ βρεῖ καταφύγιο στὴ ζωὴ. Ὁ χαρακτήρας πού διαμορφώνεται μὲ τὴν τριβὴ ἀξίζει περισσότερο ἀπ' τὴν ἐμφυτὴ ἐξυπνάδα. Ἡ σκέψη εἶναι ἡ λειτουργία. Μὰ ἡ ζωὴ εἶναι ὁ λειτουργός. Ἐὸ ρεῦμα ἀναδρομίζει στὴν πηγὴ του. Μιὰ μεγάλη ψυχὴ πρέπει νὰ μπορεῖ νὰ ζεῖ, ὅπως μπορεῖ καὶ σκέφτεται. Μήπως ἔτυχε καὶ τῆς ἔλειψε τὸ ὄργανο ἢ τὸ μέσο γιὰ νὰ μεταδώσει τὶς ἀλήθειες τῆς; Στὸ χέρι τῆς εἶναι νὰ πάει πίσω καὶ ξαναζώντας τὶς ἀλήθειες αὐτὲς νὰ φωτιστεῖ. Τούτη ἐξ ἄλλου εἶναι καὶ ἡ ὀλοκληρωμένη πράξις. Ἐὸ νὰ στοχάζεται κανεὶς μονάχα εἶναι σὰ νὰ κάνει πράξις λειψή. Ἡ ὀλοκληρωμένη πράξις εἶναι πάντα δίκαιη καὶ γεμάτη ἀγάπη. Αὐτοὶ πού «μακριὰ ἀπ' τὴν ξυπασιά» τὴν ἀσκοῦν, νιώθουν, μέσα ἀπ' τὰ παραδείγματα τῆς κάθε μέρας, πὼς ἔχει πολὺ μεγαλύτερη δύναμη ἀπὸ κάθε ἄλλη πράξις πού θὰ τὴν ἐπέβαλλε ἢ ἐπί-

σημη και ἡ ἐπιδεικτικὴ σκοπιμότητα. Ὁ χρόνος θὰ διδάξει τὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο πὼς καμιὰ ἀπ' τὶς ὥρες ποὺ ἔζησε δὲν πῆγε χαμένη. Μέσα στὶς ὥρες αὐτὲς ἀναδιπλώνεται, προφυλαγμένο ἀπ' τὶς ἐπιδράσεις, τὸ ἱερὸ σπέρμα. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ παλεύει μὲ τὴ ζωὴ μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ραφιναρισμένος, μὰ εἶναι δυνατός. Ὁ ἥρωας - σωτὴρ ποὺ ἔρχεται νὰ καταλύσει τὸ παλιὸ ἢ νὰ θεμελιώσῃ τὸ καινούργιο, δὲ βγαίνει ἀπὸ ἐκείνους ποὺ εἶναι πάρα μορφωμένοι ἀπ' τὶς διδασχὲς καὶ τὰ παιδαγωγικὰ συστήματα, μ' ἀπ' τὶς ἀκατέργαστες ἄγριες φύσεις· ἀπὸ τοὺς τρομεροὺς Δρυῖδες καὶ τοὺς Μπερσέρκους βγήκαν ὁ Ἀλφρέδος ὁ Μέγας κι ὁ Σαίξπηρ.

Ἀκούω λοιπὸν μὲ χαρὰ τὰ ὅσα λέγονται γιὰ τὴ σημασία τῆς ἐργασίας καὶ γιὰ τὴν τιμὴ ποὺ δίνει στὸν κάθε πολίτη. Ὑπάρχει πολλὴ ἀρετὴ ἀκόμα στὴν τσάπα καὶ τὸ λισγάρι, τόσο γιὰ τοὺς σπουδαγμένους ὅσο καὶ γιὰ τοὺς ἀσπούδαχτους. Καὶ ἡ ἐργασία εἶναι παντοῦ καλόδεκτη· καὶ ἐργασία μᾶς περιμένει παντοῦ, φτάνει νὰ θέλουμε νὰ ἐργαστοῦμε. Ὡστόσο ὡς ἔχουμε ὀπ' ὄψη μὲς τοῦτο τὸν περιορισμό: πὼς δὲν πρέπει, γιὰ ν' ἀνέβῃ ἐπαγγελματικὰ ὁ ἄνθρωπος, νὰ δεχτεῖ νὰ θυσιάσῃ, στὶς τρέχουσες προκαταλήψεις καὶ στὰ διάφορα τερτίπια τῆς δουλειᾶς, καμιὰν ἀπ' τὶς ἀρχές του.

Μίλησα ὡς τὰ τώρα γιὰ τὴν παιδευτικὴ ἐπίδραση ποὺ ἐξασκοῦν ἐπάνω στὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο ἡ φύση, τὰ βιβλία καὶ ἡ ὁράση. Ἀπομένει νὰ ποῦμε καὶ λίγα γιὰ τὰ καθήκοντά του.

Ὁ ἄνθρωπος ποὺ θὰ γίνῃ στοχαστικὸς θεωρὸς τῆς ζωῆς ἔχει καὶ ὀρισμένα καθήκοντα. Ἐὸ πρῶτο καὶ κύριο ἀπ' αὐτά, ποὺ συνοψίζει μέσα του κι ὅλα τ' ἄλλα, εἶναι ἡ πίστη του στὴν ἀποστολή του. Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος ἔχει χρέος του νὰ φωτίσει, νὰ ἐξυψώσει καὶ νὰ ὀδηγήσῃ τοὺς ἀνθρώπους, ἀποκαλύπτοντας σ' αὐτοὺς τὴν οὐσιώδη πραγματικότητα ποὺ κρύβεται κάτω ἀπὸ τὰ φαινόμενα. Καταγίνεται μὲ τὸ ἔργο τῆς μελέτης ποὺ καὶ πολὺ χρόνο θέλει καὶ λίγη ἢ τιμὴ ποὺ τοῦ γίνεται κι οὔτε ὄφελος χρηματικὸ ἀποφέρει. Ὁ Φλάμστηντ κι ὁ Ἔρσελος, ποὺ μὲ τὸν ἔπαινο ὅλου τοῦ κόσμου, κατάστρωσαν μέσα ἀπ' τ' ἀστραφτερά τους ἀστεροσκοπεῖα τοὺς χάρτες τοῦ οὐρανοῦ, εἶχαν τὴ δόξα σίγουρη, γιὰ τ' ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τους ἦταν καὶ θαυμαστά καὶ χρήσιμα. Ὁ πνευματικὸς ὁμῶς ἄνθρωπος ποὺ, μέσα ἀπ' τὸ ταπεινὸ του παρκτηρητήριον, προσπαθεῖ νὰ ταξινομήσῃ τὰ σκοτεινὰ νεφελώματα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, τ' ἀνεξερεύνητα ὡς ἐκείνη τὴ στιγμὴ περιμένοντας πολλὰς φορὲς μέρες καὶ μῆνες γιὰ κάποιο ἀποκαλυπτικὸ μήνυμα· ἀναθεωρῶντας ὀλοένα τὰ συμπερά-

σματά του, — ἔ, αὐτὸς πρέπει νὰ παραιτηθεῖ ἀπ' τὴν ἐλπίδα πὼς τὸ ἔργο του θὰ ἔχει ἄμεση ἀναγνώριση καὶ πὼς ἡ δόξα γρήγορα θὰ τὸν στεφανιώσει. Στὴ μακρόχρονη προετοιμασία του συχνὰ θὰ τὸν προδώσουν ἢ ἄγνοια κι ἢ ἀμηχανία του γιὰ τὴ λεγόμενη πρακτικὴ ζωὴ καὶ θὰ ὑποστῇ τὴν περιφρόνηση τοῦ καπάτσου ποὺ δὲ θὰ διστάσει νὰ τὸν παραγκωνίσει. Γιὰ πολὺν καιρὸ ἡ λαλιά του δὲ θὰ εἶναι σταθερὴ, γιὰτι ὁ ἴδιος σὰν πνεῦμα δὲ θὰ ἔχει φτάσει στὴν πληρότητα, καὶ γιὰ πολλές του πράξεις θὰ ἔχει τύψεις, γιὰτι δὲ μπόρεσε νὰ κρίνει ποῖο ἦταν τὸ σωστό. Μὰ τὸ χειρότερο ἀπ' ὅλα εἶναι ὅτι θὰ πρέπει νὰ παραδεχτεῖ — ἀλήθεια, πόσο συχνά! — τὴ φτώχεια καὶ τὴ μοναξιά. Ἀπ' τὴν ἀνεση καὶ τὸ ραχάει ἐκείνου ποὺ πορεύεται τὴν πεπατημένη, ποὺ ὑποτάσσεται στὶς συνήθειες, τὴν παιδεία καὶ τὴ θρησκεία τῆς κοινωνίας, ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος προτιμᾷ νὰ φορτωθεῖ τὸ σταυρὸ καὶ νὰ χαράξει δική του πορεία, καὶ, φυσικά, νὰ τυραγνιέται ἀπ' τὴν ἀμφισβόλια, τὸ λιγοψύχισμα, τὴ συχνὴ ἀβεβαιότητα καὶ τὸ σπικτάλημα χρόνου, τίς τσουκνίδες καὶ τίς λόχμες αὐτὲς ποὺ πεδοκλήνουν καὶ πληγιάζουν τὰ πόδια τοῦ ἐλεύθερου κι αὐτοδύναμου ἀτόμου· καὶ νὰ ὑπομένει τὴν ἐχθρικὴ ἀτιμόσφαιρα ποὺ πυκνώνει γύρω του ἡ κοινωνία, καὶ εἰδικὰ ἡ μορφωμένη κοινωνία. Γιὰ ὅλο αὐτὸ τὸ πλάνταγμα του καὶ τὸ διασυρμὸ ποῖο τὸ ἀντιστάθμισμα; Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος πρέπει νὰ βρῖσκει παρηγοριά πὼς τὸ ἔργο του εἶναι ἡ ἀσκηση τῆς ἀνώτερης λειτουργίας ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπιτελέσει ὁ ἄνθρωπος. Εἶναι ὁ μόνος ποὺ ὑψώνεται ἐπάνω ἀπ' τίς προσωπικὲς ἰδιοτέλειες καὶ ζεῖ κι ἀνασαίνει στὶς σφαῖρες τοῦ ἐποπτικοῦ καὶ μεγαλόπνοου στοχασμοῦ. Εἶναι τὸ μάτι τοῦ κόσμου. Εἶναι ἀκόμα κι ἡ καρδιά τοῦ κόσμου. Χρέος του ν' ἀντιστέκεται στὴ χυδαία καλοπέραση ποὺ σίγουρα μᾶς σέρνει πρὶν στὴ βαρβαρότητα, διασιώζοντας καὶ μεταδίνοντας τὰ γενναιόφρονα συναισθήματα, τὰ παραδείγματα τῶν ἀξίων ἀντρῶν, τοὺς μελωδικοὺς στίχους καὶ τὰ διδάγματα τῆς ἱστορίας. Ὅσα ἐχρησιμοδότησε ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ, στὶς ποικίλες τῆς ἐκδηλώσεις καὶ στὶς λειτουργικὲς ὥρες τῆς — αὐτὰ εἶναι ὁ δικὸς του ὁ κληρὸς. Καὶ ὅσα νέα ρήματα προφέρει γιὰ τὰ διαβατικὰ γεγονότα ὁ Λόγος ἀπ' τὸν ἀκατάλυτο ἵρόνο του — αὐτὰ μονάχα πρέπει ν' ἀποτελοῦν τὸ ἄκουσμα καὶ τὸ κήρυγμα του.

Μιὰ λοιπὸν κι ἔχει τέτοια ἀποστολὴ ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος, πιδ πολὺ τοῦ ταιριάζει νὰ δίνει αὐτὴ στὴ φωνὴ ποὺ μιλάει μέσα του καὶ νὰ μὴν ἀφήνεται νὰ τὸν παρασέρνουν οἱ κραυγὲς τοῦ πλήθους. Γιὰτι μονάχα αὐτὸς γνωρίζει καλὰ τὸν κόσμον. Ἡ μορφὴ τοῦ κόσμου στὴν κάθε στιγμή εἶναι σκέτη ἐπιφάνεια. Κάποτε ἡ μισὴ ἀνθρωπότητα ζητωκραυγάζει γιὰ κάποια μεγάλη ἐπίδειξη, γιὰ κάποιο εἰδῶλο τῆς πολιτικῆς, γιὰ κάποιο ἐπάγγελ-

μα, πρόσωπο ή για τον πόλεμο, ενώ ή άλλη μισή ανθρωπότητα τ' αναθεματίζει, λές και τὸ οὐσιαστικὸ εἶναι τὸ νὰ πάρουμε μιὰ θέση, ὑπὲρ ἢ κατὰ, σ' αὐτὰ τὰ ζητήματα. Τὸ πιὸ παράξενο εἶναι πὼς τοῦτες οἱ διχογνωμίες πὺ ἀναστατώνουν τὸν κόσμο, ἀξίζουν λιγώτερο κι ἀπ' τὴν πιὸ ἀσήμαντη σκέψη πὺ θὰ ἔκανε ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος, ἀν τύχει κι ἔδινε σ' αὐτὲς ἔστω και για μιὰ στιγμή τὴν προσοχή του. Ἄς εἶναι ἀκλόνητος στὴν πεποίθησή του πὼς ἓνα κανονάκι εἶναι ἀπλῶς ἓνα κανονάκι, κι ἄς πᾶνε νὰ ἐξαγγέλλουν οἱ μεγαλόσχημοι τῆς γῆς πὼς ὅταν κροτήσῃ θὰ γίνει ἡ συντέλεια. Ἐκεῖνος ἄς μένει ἀνεπηρέαστος, σταθερὸς και σιωπηλὸς, σὲ αὐστηρὴ θεώρηση· ἄς προσθέτει παρατήρηση στὴν παρατήρηση, ἄς ἀντιμετωπίζει ὑπομονετικᾶ τὴν ἀδιαφορία και τὸν φόβο, κι ἄς περιμένει τὴ δικαίωσή του — εὐτυχισμένος στὸ μεταξύ ἀν μπορεῖ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὸν ἑαυτὸ του μὲ ὅ,τι εἶδε κι ἔγινε. Ἡ ἐπιτυχία μᾶς ξεστρατίζει ἀπ' τὸ σωστὸ δρόμο. Ἡ παρόρμηση πὺ μᾶς παρακινεῖ νὰ κοινωνήσουμε στὸν πλησίον μας τὸ τί σκεφτόμαστε, εἶναι ἡ μόνη παρόρμηση πὺ δὲ μᾶς παραπλανᾷ. Ὅποιος φτάσει στὶς μυστικὲς πηγὲς τῆς ὑπαρξῆς του, ἀνακαλύπτει και τὶς μυστικὲς πηγὲς ὄλων τῶν ἄλλων ὄντων. Ὅποιος κατάχτησε ἓνα νόμο τοῦ πνεύματός του, κατάχτησε συνάμα και νόμο πὺ ἰσχύει για ὄλους τοὺς ἀνθρώπους πὺ μιλοῦνε τὴν ἴδια μ' ἐκεῖνον γλῶσσα, και για ὄλους σὲ ὅσων τὴ γλῶσσα μπορεῖ ἢ δική του νὰ μεταφραστεῖ. Ὁ ποιητής, ὅταν, στὴν ἀπόλυτη μοναξιά του, δραματίζεται και καταγράφει τοὺς στοχασμούς του, καταγράφει πράγματα πὺ τὰ βρίσκουν ἀληθινὰ και οἱ κάτοικοι τῶν πολυθόρυβων πόλεων. Ὁ ρήτωρ, στὶς ἀρχές, δυσπιστεῖ ἀν ἀνοίγοντας τὴν καρδιά του και φανερώνοντας τὶς μύχιες σκέψεις του, θὰ ἔβρει ἀνταπόκριση ἀπὸ τοὺς ἀκροατὲς του, ὡστόσο κάποτε ἀνακαλύψει πὼς αὐτὸς ὁ ἴδιος δὲν εἶναι παρά τὸ συμπλήρωμα ἐκείνων· κι ὅτι ρουφοῦνε τὰ λόγια του ἐπειδὴ δλοκληρώνει για λογαριασμό τους τοὺς πόθους τους· κι ὅσο πιὸ βαλλιά βυθίζεται στοὺς πιὸ ἀτομικούς, στοὺς πιὸ μυστικούς λογισμούς του, ἄλλο τόσο διαπιστώνει μ' ἐκπληξὴ πὼς γίνεται πιὸ κατανοητός, πιὸ οἰκεῖος και πιὸ καθολικᾶ ἀληθινός. Ὁ κόσμος τότε χαίρεται τὰ λόγια του· ὁ κάθε ἄνθρωπος, μὲ τὸ μέρος ἐκεῖνο πὺ ἀποτελεῖ τὸν καλύτερο ἑαυτὸ του, νιώθει: Αὐτὸς εἶμαι ἐγὼ· τούτη εἶναι ἡ ἀρμονία τῆς δικῆς μου ψυχῆς.

Μέσα στὴν πίστη πὺ ἔχουμε για τὴν ἀποστολή μας ὑπάρχουν κι ὄλες οἱ ἄλλες ἀρετές. Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος πρέπει νὰ εἶναι ἐλεύθερος· ἐλεύθερος κι ἀντρειωμένος. Ἐλεύθερος ἴσως ἐκεῖ πὺ φτάνει ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, «χωρὶς κανένα περιορισμὸ ἀν δὲν τοῦ ἐπιβάλλεται ἀπ' τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του». Ἀντρειωμένος· γιατί ὁ φόβος εἶναι κάτι τὸ ἀσυμβίβαστο μὲ τὴ φύση

τῆς ἀποστολῆς του. Ὁ φόβος πάντα ξεπηδάει ἀπ' τὴν ἀμάθεια. Εἶναι ντροπὴ γιὰ τὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο ἂν, σὲ δύσκολους καιροὺς, ἀποζητάει τὴν ἀσφάλεια, πιστεύοντας σὰν τὰ γυναικόπαιδα πὼς εἶναι κι ἐκεῖνος ἄξιος προστασίας· ἢ ἂν, γιὰ νὰ περιφρουρήσει τὴν ἡσυχία του, ἀποφεύγει τὰ πολιτικὰ καὶ τὰ στενόχωρα ζητήματα, κρύβοντας τὸ κεφάλι του σὰν τὴ στρουθοκάμηλο στὰ θάμνα, παίζοντας μὲ τὰ μικροσκοπία του ἢ σκαρώνοντας στίχους, ὅπως τὸ παιδί στὸ σκοτεινὸ δρόμο, ποὺ γιὰ νὰ πάρει θάρρος σφυρίζει. "Ἔτσι ὅμως ὁ κίνδυνος ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει κίνδυνος. "Ἄς στρέψει θαρρετὰ τὸ πρόσωπό του κι ἄς τὸν ἀντικρύσει σὰν ἄντρας. "Ἄς τὸν κοιτάξει κατάματα κι ἄς βρεῖ ποιά εἶναι ἡ φύση του, ποιά εἶναι ἡ προέλευσή του — ἄς δεῖ τὸν ἄβλαβο σκύμνο μέσα στὸ λεοντάρι· καὶ θ' ἀνακαλύψει πόση εἶναι ἡ ἀδυναμία του γιατί θὰ μάθει τὸ μυστικὸ τῆς δύναμής του, καὶ θὰ μπορέσει τότε σὰν καλύτερός του νὰ τὸν ἀψηφήσει. Ὁ κόσμος ἀνῆκει σ' ἐκεῖνον ποὺ μπορεῖ νὰ δεῖ κάτω ἀπ' τὰ προσχήματα. "Ὅσες προλήψεις, ὅσες θεότυφλες συνήθειες, ὅσες οἰκτρὲς πλάνες ὑπάρχουν, ὑπάρχουν ἀπὸ ἀνοχή — ἀπὸ τὴ δική σας τὴν ἀνοχή. Δέστε πὼς ἀπὸ κάτω τους σέρνεται τὸ ψέμα, καὶ τοὺς ἔχετε καταφέρει τὸ θανάσιμο χτύπημα.

Ναί, ἐμεῖς οἱ φοβισμένοι, οἱ περιδεεῖς, εἴμαστε οἱ φταῖχτες. Εἶναι μιὰ ὀλέθρια σκέψη πὼς ἤρθαμε ἀργὰ στὴ φύση· πὼς ὁ κόσμος ἔκλεισε τὸν κύκλο του πολὺ πρὶν ἀπὸ μᾶς. "Ὅπως ὁ κόσμος ἦταν ρευστὴ κι εὐπλαστὴ μᾶζα στὰ χέρια τοῦ Θεοῦ, ἔτσι πάντα εἶναι καὶ τὰ φαινόμενά του στὰ δικά μας τὰ χέρια. Σ' ἐκεῖνον ποὺ θέλει νὰ δέρνεται ἀπ' τὴν ἀμάθεια καὶ τὴν πλάνη, ὁ κόσμος εἶναι ἕνας ξερὸς βράχος. Γραπώνεται ἐπάνω του ὅπως μπορεῖ. Μὰ στὸν ἄνθρωπο ποὺ ἔχει μέσα του κάτι τὸ θεϊκό, τὸ στερέωμα εἶναι μιὰ ζύμη ποὺ μπορεῖ νὰ τὴν πλάσει καὶ νὰ τῆς βάλει τὴ σφραγίδα τῆς προσωπικότητάς του. Δὲν εἶναι μεγάλος ἐκεῖνος ποὺ μετασχηματίζει τὴν βλῆ, μὰ ἐκεῖνος ποὺ ἔχει τὴ δύναμη ν' ἀλλάξει τίς ἀντιλήψεις μου γιὰ τὴ ζωὴ. Ἀφέντες τοῦ κόσμου γίνονται ὅσοι δίνουν καινούργια μορφή στὴ φύση καὶ στὴν τέχνη, καὶ πείθουν τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὸ χαρμόσυνο κήρυγμά τους, πὼς, ἐπιτέλους, ὁ καρπὸς ποὺ περίμεναν οἱ αἰῶνες ὠρίμασε κι ἔχει φτάσει γιὰ τοὺς λαοὺς ὁ καιρὸς τοῦ τρύγου. Οἱ μεγάλοι πραγματοποιοῦν τὰ μεγάλα ἔργα. "Ὅπου κι ἂν καθήσει ὁ Μακντόναλντ, ἐκεῖ εἶναι ἡ πρωτοκαθεδρία. Ὁ Διγγαῖος πῆρε τὴ βοτανικὴ ἀπ' τὴ δικαιοδοσία τοῦ ἀγρότη καὶ τῆς γυναίκας ποὺ μαζεύει χόρτα καὶ τὴν ἔκανε μιὰν ἀπ' τίς πιδὲ ἐλκυστικὲς ἐπιστῆμες· τὸ ἴδιο ἔκανε ὁ Ντέιβυ γιὰ τὴ χημεία καὶ ὁ Κυβιὲ γιὰ τὴν παλαιολογία. Ἡ ἐπιτυχία στεφανώνει τὸ ἔργο ἐκεῖνου ποὺ ἀφιερώνει τὴν κάθε μέρα του στὴν ὑπηρεσία ἐνὸς μεγάλου σκοποῦ. Ἡ εὐμε-

τάβολη φύση τῶν ἀνθρώπων ἔλκεται ἀπὸ τὸ πνεῦμα ἐκεῖνο ποῦ εἶναι γεμάτο ἀλήθεια, ὅπως καὶ τὰ κύματα τοῦ Ἀτλαντικοῦ ἔλκονται ἀπ' τὸ φεγγάρι.

Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει πίστη στὸν ἑαυτό του, καὶ τὸ γιατί ἔχει βαθιὰ τίς ρίζες του καὶ δὲν εἶναι εὐκολο ν' ἀποδειχτεῖ. Ἴσως δὲν κατόρθωσα, ἐκθέτοντας τὴν ἀποψή μου, νὰ κερδίσω τὰ αἰσθήματα τοῦ ἀκροατηρίου. Ὡστόσο, κάνοντας νύξη γιὰ τὴ θεωρία πῶς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνας, εἶπα καὶ ποῦ βασίζω τίς ἐλπίδες μου. Γιατί πιστεύω πῶς ὁ ἄνθρωπος πῆρε στραβὸ δρόμο· καὶ πῶς ἀδίκησε τὸν ἑαυτό του. Σχεδὸν ἔχασε τὸ φῶς ποῦ θὰ τὸν ὀδηγοῦσε καὶ πάλι πίσω στὸν προνομιακό του θρόνο. Οἱ ἄνθρωποι ἔχασαν ὀλότελα τὴν ἀξία τους. Μέσα στὸν κόσμο τοῦ σήμερα καὶ μέσα στὴν ἱστορική ζύμωση ἔχουν τόση σημασία ὅσην ἔχουν οἱ κοριοὶ ἢ τ' αὐγά τῶν ψαριῶν καὶ τὸ συλλογικό τους ὄνομα δὲν εἶναι πιά «οἱ ἄνθρωποι», ἀλλὰ «ἡ μάζα» καὶ «τὸ κοπάδι». Σ' ἓναν αἰῶνα, σὲ χίλια χρόνια ἓνας ἢ τὸ πολὺ δυὸ ἄνθρωποι· δηλαδὴ μιὰ ἢ δυὸ προσεγγίσεις στὴν ἀληθινὴ φύση τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Κι ὅλοι ὁ ἄλλοι βλέπουν στὸ πρόσωπο τοῦ ἥρωα ἢ τοῦ ποιητῆ τὴ δική τους ἀγουρη καὶ ἀνολοκλήρωτη ὑπαρξή· ναί, καὶ εἶναι εὐχαριστημένοι νὰ γίνουν ἀκόμα πιὸ ταπεινοὶ γιὰ νὰ μπορέσει τὸ εἶδωλό τους νὰ ὀρθώσει τὸ πραγματικό του παράστημα. Ὁ ἀσήμαντος ὑπήκοος, ὁ ἀσήμαντος ὀπαδὸς δείχνει ἀγαλλίαση γιὰ τὴ δόξα τοῦ ἀρχηγοῦ του — μαρτυρία πῶς ἡ δόξα εἶναι αἷτημα καὶ τῆς δικῆς του ψυχῆς — μὰ καὶ πόσο εἶναι ἀξίος οἴκτου... Ὁ βαυβυτατος ἠθικός πόθος τοῦ φτωχοῦ καὶ τοῦ ταπεινοῦ γιὰ μεγαλεῖο βρίσκει ἔτσι, μὲ τὴ λατρεία τοῦ ἥρωα, κάποιαν ἐκανοποίηση γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ του κατωτερότητα. Οἱ πολλοὶ εἶναι εὐχαριστημένοι νὰ σαρωθοῦν ἀπ' τὸ δρόμο τοῦ δυνατοῦ ἀτόμου, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ δικαιωθεῖ ἢ μικρὴ τους ὑπαρξή. Φωτίζονται ἀπ' τὴ λάμψη τῆς μεγάλης προσωπικότητος καὶ φαντάζονται κι αὐτοὶ πῶς γίνονται ἐστίες φωτιᾶς. Φορτώνουν τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια τοῦ τσαλαπατημένου ἑαυτοῦ τους στὶς πλάτες ἐνὸς ἥρωα, καὶ δέχονται νὰ χαθοῦν γιὰ χατίρι του, φτάνει νὰ δώσουν ἀκόμα καὶ μιὰ σταγόνα αἷμα στὴ μεγάλη του καρδιά, φτάνει νὰ κάνουν τὰ μπράτσα τοῦ γίγαντα νὰ πολεμοῦν καὶ νὰ νικοῦνε. Ἔτσι, ὁ ἥρωας ζεῖ γιὰ μᾶς κι ἐμεῖς ζοῦμε μέσα του.

Τέτοιοι ποῦ εἶναι λοιπὸν οἱ ἄνθρωποι, φυσικά, κυνηγοῦν τὰ χρήματα καὶ τὴ δύναμη, γιατί ἡ δύναμη ὅπως καὶ τὸ χρήμα εἶναι οἱ «ὑπηρέτες τῆς ἐξουσίας». Καὶ πῶς ἄλλιως; Φιλοδοξοῦν τὸ ἀνώτερο, καὶ τοῦτα, μέσ' στὴν ὑπνοβασία τους, τοὺς φαίνονται γιὰ ἀνώτερα. Κάντε τους νὰ ξυπνήσουν, καὶ θὰ παρατήσουν τὸ σφαλερὸ καὶ θ' ἀγκαλιάσουν τὸ σωστό, ἀφήνοντας τὴν ἐξουσία στοὺς ὑπαλλήλους καὶ τὰ γραφεῖα. Καὶ ἡ ἐπαγάνσταση

αὐτὴ θὰ πραγματοποιηθεῖ μὲ τὴ βαθμιαία ἐξοικείωσή μας πρὸς τὴν ἰδέα τῆς Παιδείας. Τὸ κύριο καθήκον ἐνὸς κόσμου ποὺ ἐπιθυμεῖ μεγαλοσύνη καὶ διάρκεια εἶναι νὰ ἐπιχειρήσει τὴν ἀναστύλωση τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ ὑλικά ὑπάρχουν, μὰ εἶναι σκορπισμένα χάμω. Τότε, ἡ ἰδιαίτερη ζωὴ τοῦ κάθε ἀνθρώπου θὰ γίνεῖ ἓνα κράτος πιδ φημισμένο, πιδ τρομερὸ στοὺς ἐχθρούς του, πιδ εὐεργετικὸ στοὺς φίλους του, ἀπ' ὅσο ὑπῆρξαν ποτὲ ὅλα τὰ βασίλεια τῆς γῆς. Γιατὶ ὁ ἀνθρώπος, στὴν ὀλοκλήρωσή του, συγκεντρώνει μέσα του τίς ἰδιαίτερες ἰκανότητες ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Κάθε φιλόσοφος, κάθε βάρδος, καθένας ποὺ τελεῖ μιὰ μεγάλη πράξη, κάνει σὰν ἀντιπρόσωπός μου, γιὰ λογαριασμό μου, ὅ,τι ἐγώ, κάποια μέρα, θὰ μπορέσω νὰ κάνω μόνος μου. Τὰ βιβλία ποὺ κάποτε φυλάγαμε σὰν τὴν κόρη τοῦ ματιοῦ μας, ἔπαψαν πιά νὰ μᾶς συγκινοῦν. Τί ἄλλο σημαίνει αὐτὸ ἀν' ὅχι πῶς ἔχουμε ξεπεράσει τὴν εἰκόνα ποὺ κάποτε παρουσιάζει τὸ οἰκουμένικὸ πνεῦμα στὰ μάτια ἐνὸς συγγραφέα; Κάποτε ἤμασταν αὐτὸς ὁ ἀνθρώπος, τώρα πιά τὸν ἀφήσαμε πίσω. Τὴ μιὰ ὕστερα ἀπ' τὴν ἄλλη στραγγίζουμε ὅλες τίς στέρνες καὶ μεγαλώνοντας, ζητοῦμε μιὰ καλύτερη κι ἀφθονώτερη τροφή. Ὁ ἀνθρώπος ποὺ πάντα θὰ μπορεῖ νὰ μᾶς χορταίνει δὲ γεννήθηκε ἀκόμα. Τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα δὲ μπορεῖ νὰ περιοριστεῖ ἀπὸ ἓνα πρόσωπο ποὺ θὰ θελήσει νὰ βάλει, μιὰ γιὰ πάντα, φραγμοὺς σ' ὁποιαδήποτε ἀπ' τίς ἐκδηλώσεις αὐτῆς τῆς ἀτιθάσευτης δύναμης. Εἶναι ὅπως ὁ πυρακτωμένος πυρήνας τῆς γῆς, ποὺ πότε ξεχύνει τίς φλόγες του ἀπ' τὰ χεῖλη τῆς Αἴτνας καὶ φωτίζει τ' ἀκρωτήρια τῆς Σικελίας, καὶ πότε μέσ' ἀπ' τὸ λαιμὸ τοῦ Βεζούβιου κάγοντας νὰ φεγγοβολοῦν οἱ πύργοι καὶ τ' ἀμπέλια τῆς Νεάπολης. Ἔνα εἶναι τὸ φῶς ποὺ κάνει νὰ λάμπουν οἱ μυριάδες τ' ἀστέρια. Μιὰ εἶναι ἡ ψυχὴ ποὺ δίνει ζωὴ σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους.

Ἴσως ὅμως νὰ εἶπα πολλά, καὶ μὲ τρόπο ἀνιαρό, γιὰ τὸ ἀφηρημένο σχῆμα τοῦ Πνευματικοῦ Ἀνθρώπου. Δὲν πρέπει νὰ καθυστερήσω περισσότερο στὸ νὰ προσθέσω ὅσα ἔχω νὰ πῶ γιὰ τὴν σχέση του μὲ τὴν ἐποχὴ μας καὶ τούτη τὴ χώρα.

Ἀπὸ ἱστορικὴν ἄποψη, πιστεύεται πῶς ὑπάρχει διαφορὰ στὶς ἰδέες ποὺ ἐπικρατοῦν στὶς περιόδους ποὺ διαδέχονται ἡ μιὰ τὴν ἄλλη, καὶ πῶς ὑπάρχουν τομὲς ποὺ ξεχωρίζουν τὴν Κλασσικὴ ἀπ' τὴ Ρομαντικὴ καὶ τούτη ἀπ' τὴ σημερινὴ τὴ Διαγοητικὴ ἢ Φιλοσοφικὴ περίοδο. Μὲ ὅσα πιδ πρὶν ἀνέπτυξα γιὰ τὴ μοναδικότητα ἢ τὴν ταυτότητα τοῦ πνεύματος μέσα σ' ὅλα τὰ ἄτομα, δὲ θὰ ἐπιμείνω καὶ πολὺ ἀν' εἶναι ὀρθὸς ἢ ὄχι αὐτὸς οἱ διακρίσεις. Στὴν πραγματικότητά, πιστεύω, πῶς τὸ ἄτομο περνάει κι ἀπὸ τίς τρεῖς. Τὸ παιδί εἶναι Ἑλληνας· ὁ νέος ρομαντικός· ὁ ἐγγλίκος διαγοητής. Ὡστόσο δὲν ἀρνιέμαι πῶς κάποια σημαντικὰ γεγο-